

DEVESCOVI BALÁZS

Korsók és díszedények

Eötvös József 1848 előtti regényei

PhD értekezés tézisei

Szeged, 2005.

Ez a PhD értekezés, bármennyire is meglepően hangzik, főként és elsősorban Eötvös József három 1848 előtti regényének szoros olvasatát kívánja nyújtani.

Talán meglepő lehet 2005-ben, mégis: *A karthauzi, A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben* című regényeknek alapvetően valami olyasmi, regényekről lévén szó: amennyire csak lehet, pusztán a szövegre önmagára összpontosító interpretációját kísérem meg, mint amit például Arany János tett 1858–59 táján a *Bánk-bán-tanulmányokban*, vagy – hogy egy kevéssel mégiscsak közelebbi példával éljek – mint amiket Nemes Nagy Ágnes tett az 1980-as évek végén a *Szóke bikkfák* címmel összegyűjtött verselemzéseiben.

Meglepő lehet, hiszen Eötvös Józsefet bár kétségtelenül klasszikus szerzőink között emlegetjük, valójában azonban életműve a magyar irodalomtörténetírás egy sajátságos fehér foltja: munkásságának megítélése még az utóbbi évtizedekben is szinte már bántóan egyoldalú maradt, életművének szépírói aspektusaival meglehetősen régóta nem foglalkoztak alaposabban. A teoretikus kontra szépíró kezdetektől érzékelt dichotómiájából mindinkább a gondolkodó értékelésére helyeződött a hangsúly: Eötvöst mint politikaelméleti gondolkodót, vagy csupán mint politikust kezdték vizsgálni, az író-politikus politikusi és politikai gondolkodói arculata mutatkozott érdekesebbnek az elmúlt félszázad erősen ideologikus beállítottságú irodalomtudománya számára. Emellett az irodalomtörténetben már negyedszázada rögzítették a tényt, még a korábban sikeres szépírodalmi művei is elvesztették népszerűségüket, mi több, regényei teljességgel kiszorultak az irodalmi köztudatból, illetve – illusztrálandó az eltolódást – legfeljebb a politikus eszméinek illusztrációiként maradtak fent.

Alighanem azért is meglepő lehet, mert ha most Eötvös József szépirodalmi munkáit *fikcióként* kezdem el vizsgálni, poétikai szempontok szerint értékelem, vagyis elsősorban azzal a kérdéssel foglalkozom, mitől lesz az adott verbális üzenetből műalkotás, a regényeket valóban regényekként olvasom, akkor így bizonyos értelemben szembehelyezkedem, de legalábbis figyelmen kívül hagyom a regények keletkezését alighanem indokló morális-politikai szerzői szándéko(ka)t. Mindazonáltal szó sincs arról, hogy elfogadhatatlannak tartanám a három regény irányzatokként

való olvasását. Jogosultságát látom, ha csupán egy, lehetséges olvasatként is. Olyannyira, hogy mindhárom regény esetében megpróbálom a kanonikussá vált irányzatos magyarázato(ka)t konkrét locusokkal megtámogatni, vagy legalábbis megvizsgálom, mely konkrét locusokon alapulhatnak.

El tudom tehát fogadni az irányzatosságot mindhárom szöveg esetében, de hangsúlyozottan nem mint egyetlen és kizárólagos-, csak mint egy, és ráadásul számomra messze nem kitüntetett szereppel bíró magyarázatot. Szándékaim szerint ezt a sajátos helyzetet jelzi a dolgozat minden valószínűség szerint Pulszky Ferencről elorzott címe is: Korsók és díszedények. Tudniillik Pulszky *A falu jegyzőjéről Magyar Szépirodalmi Szemlében* megjelent kritikáját e szavakkal zárja: „B. Eötvös József korsót kezdett készíteni, melyből keze alatt gyönyörű díszedény lett, érdemes arra, hogy a művészet templomában a másák oltárára tétessék, mert kedvesebb áldozatot nem hozott hazánkban az istennőnek az 1845-dik év.” Mert azt azért be kell vallanom, a korsóknál egyértelműen szívesebben bíbelődöm Eötvös számomra mérhetetlenül aprólékosan megalkotottnak és gazdag világúnak látszó díszedényeivel.

Másrészt így, fikcióként nézve a regényeket, sajnos bizonyos értelemben valahol alapjaiban szembehelyezkedem, vagy legalábbis jószérivel teljességgel ignorálok majdnem az egész eddigi értelmezői hagyományt. És, úgy látszik, különös módon ez alól nem képeznek kivételt a legjelentősebb átfogónak mondható az utóbbi néhány évben, azaz disszertációm megírásának ideje alatt örvendetesen szaporodó újabb Eötvös-kutatások sem: Gángó Gábor elsősorban politikai-filozófiai, eszmetörténeti alkotóként tekint Eötvösre és munkásságára, másrészt mind Z. Kovács Zoltán disszertációja vonatkozó fejezeteiben, mind pedig Taxner-Tóth Ernő – épp a jelen kézirat lezárása után megjelent – monográfiájában úgy végzi el a regények interpretációját, hogy elfogadja kiindulópontként azok irányzatos voltát. Ugyanakkor persze meg kell jegyeznem: szó sincs arról, hogy mellőzném a szakirodalmat. Mindhárom elemzésben nagy szerepet játszik az egyes regények recepciójának az ismertetése, még akkor is, ha nagyjából mindhárom regény kapcsán úgy tűnik, recepciótörténetről nem igazán lehet beszélni: a legtöbbször annak ellenére, hogy az egyes íráskok

szerzői egészen eltérő korokban alkottak, egészen különböző szellemi irányzathoz tartoztak, és hogy az egyes írások – az emlékbeszédektől a tanulmányokon és kritikákon át a kerek évfordulókkor szokásos ünnepélyes alkalmakkor előadott, vagy újságbeli megemlékezésekig – egészen eltérő műfajokba sorolhatók, összességében nem igazán történik más, csupán néhány fogalom permutált felhasználása, néhány nagy ember megjegyzéseinek vagy észrevételeinek szimpla variálása.

Ez a dolgozat tehát főként és elsősorban azt kísérli meg, hogy Eötvös József három 1848 előtti regényének szoros olvasatát nyújtsa. Teszi ezt alapvetően olyan, hagyományos retorikai és irodalomtudományi szempontok, mint cselekményvezetés, időkezelés, jellemábrázolás, szereplővezetés segítségével. A legfontosabbnak a regények világának minél behatóbb feltárását tartottam, amire úgy vélem, ezek a régivágású szempontok kiválóan megfelelnek. Nem mintha az elmélet ellen lennék, már csak azért sem, mert természetesen nem is tudtam volna megírni elemzéseimet jónéhány irodalomelméleti iskola megfontolásainak és eredményeinek felhasználása nélkül, nem is vehettem volna észre a szövegek jópár sajátosságát bizonyos irodalomelméleti iskolák, módszerek – mint a formalizmus és a prágai iskola, a strukturalizmus és a posztstrukturalizmus, beszédaktuselmélet, kultusz kutatás, ökokritika, narratológia – nézőpontjainak, eredményeinek alkalmazása nélkül, ám ezeket igyekeztem inkább háttérben tartani, alapvetően megelégedtem a hagyományosabb terminus technikusok használatával, és csupán néhány alkalommal, amikor feltétlenül szükség volt a gondolatmenet szempontjából, alkalmaztam (újabb) irodalomelméleti fogalmakat.

Az 1839-41-ben, a *Budapesti Árvíz* könyvében megjelent első regényről, *A karthauzi*ról egy elsősorban a narrációból adódó problémákra koncentráló tanulmányt készítettem. A dolgozatban kimerítően elemzem a regény két időszakából adódó sajátosságokat, a narrátor azon tudatos eljárásait, melyekkel olvasóját saját világa elfogadására kényszeríti. Az elemzés középpontjába a melankólia jelenségét helyezem, így követem végig a szöveg néhány olyan hangsúlyos motívumát, mint a természet, a halálvágy, vagy a szerelem, és megfontolás tárgyává teszem, mennyiben köthető a

regény az érzékenységhöz. Mindennek során részletesen bemutatom a regény recepciójának azon sajátosságát is, hogy miközben az elemzések az időben előre haladva egyre távolodnak a szövegtől, és látszólag csupán az előző értelmezőket – azok közül is gyanúm szerint kiváltképp Erdélyi János 1855-ben megjelent *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmányának *A karthauzról* szóló utolsó bekezdése két mondatából („Mondjanak e regényről bármit: hogy jellem, szövevény nincs benne, hogy elbeszélései lassan mozgó, okoskodásai, elmélkedései hosszadalmasak, érzései érzélgések, hogy nem mű, nem kerek egész, ezt mind elmondhatják. Sőt az talán nem is regény, nem is beszély; de hogy mennél kevésbé egyik vagy másik faj, annál inkább teljes költészet, mindenki megvallandja, sőt amennyiben végső kimenetele a legszebben összeengesztel örömet és bánatot, eget és földet, s egy nagy hittel, a halhatatlanság hitével ajándékozta meg lelkedet: művészeti hatása is tagadhatatlan.”) eredeztethető gondolatokat – ismétlik, ugyanakkor a legkanonikusabb észrevételek mégis alátámaszthatók csupán szoros olvasatban felfedezhető részletekkel.

Az 1845-ben megjelent *A falu jegyzőjéről* két dolgozatot készítettem. Az egyik szigorúan filológia problémát jár körül: összevetem a két első kiadás szövegét, és levonom az átírás tanulságait. Megítélésemben téves az a két, az irodalmi köztudatba elsősorban Sőtér Istvánnak és Fenyő Istvánnak köszönhetően bekerült vélekedés, miszerint a regény 1845-ben füzetekben történő kiadása és az irányzatosság között szerves kapcsolat lenne, illetve a húsz évvel későbbi átírás során a szerző az immáron aktualitásukat veszített részeket húzta volna ki. Ráadásul a regény keletkezésének kérdésében is állást fogllok: szerintem nem folytatásokban készült, és nem az egyes füzetek nyomdába kerülésének ideje alatt, a kézirat 1844 végén készen volt, ám apróbb változások azért történtek a nyomtatás során.

A falu jegyzőjéről szóló másik dolgozatban a regény több szempontú értelmezését adom: a középpontba poétikai szempontokat (mint jellemábrázolás, cselekményvezetés) helyezek, kitérek a regény hírhedt körmondatainak részletes stilisztikai elemzésére, a téma és elbeszélés szerves kapcsolatának demonstrálásával megkísérlem a narrátori kiszólásokat a szöveg szerves részeként

elfogadtatni, illetve leírom az irónia konkrét szövegbeli okait. Természetesen most is kitérek a recepciótörténetre, bemutatom, hogy meglátásom szerint az eddigi értelmezők nagy része bizonyos értelemben megelégedett a szöveg egyetlen (ráadásul csonkolt mondatokból álló) részlete alapján ismertetni az egész regényt. Szigorúan poétikai érvek felsorakoztatásával megkísérlek szembeszállni a regényt az imént jelzett részlet alapján még manapság is fikcióként olvashatatlaná tevő vélekedéssel, és megpróbálom számos egyéb alternatív szempontra irányítani a figyelmet. Tanulmányomnak így deklaráltan az is célja, hogy megszabadítsa Eötvös második regényét a kizárólag irányregény-voltból származó kötöttségektől, és többek közt látszólag tőle távol elhelyezkedő világ- s kortárs irodalmi munkák – James F. Cooper *Bőrharisnya*-sorozata, a *Winnetou*, a *Micimackó*, Krasznahorkai László *Sátántangója* – segítségével közelebb hozza, sőt: élvezhetőbbé tegye a mai művelt olvasóközönség számára is a szöveget.

A leghosszabb dolgozatot az 1847-ben megjelent *Magyarország 1514-ben* című regény elemzéseként írtam. Az első részben a recepciótörténettel vetek számot, bemutatom, hogy sajátos módon a szöveget irányzatoként tálalók nagyjából egyszerűen Csengeri Antal 1851-es Eötvös-életrajzában követett módszer szerint járnak el: szabadon idéznek az előszóból, és határozottan deklarálják ezen regény irányzatosságát. A második illetve harmadik részben részint mégis az irányzatoként való olvasat mellett török lándzsát, részint viszont rávilágítok: a korábbi (főként irányzatoként) értelmezők nem ritkán kissé megfakult emlékek alapján írtak a szövegről. A két következő fejezetben olyan problémákat járok körül, melyek elsősorban a történelmi regény műfajából következnek: miknek köszönhetően hat a szöveg inkább történetírásként, és miknek köszönhetően szépirodalomként, továbbá hogyan építi egybe a szerző az inkább történetinek és az inkább irodalminak ható szálakat egyetlen szétválaszthatatlan egésszé. A hatodik és a hetedik részben a regény szereplővezetésével foglalkozom, számtalan érvet hozok egy elsőként Sőtér István által az Eötvös-monográfiájában leírt megfigyelés mellett: „Eötvös nem egy középponti hős köré csoportosítja a cselekményt, hanem számos szereplőt fűz össze a köz- és magánélet szálaival, – s ily módon, a közélet és magánélet viszonyainak bonyolult sorozatából alakul ki a cselekmény.”

A nyolcadik részben kíméletlenül végigveszem a terjedelmes regény időkezelését, aprólékosan felsorolom, melyik esemény mikor játszódik, mikor alkalmaz a szerző töréseket az elbeszélés során, rámutatok a törésekből adódó esztétikai élvezetet nyújtó pontokra, és mindezt csupán azért, hogy még inkább látszódjon, ami már a két előző fejezet során is kiderült: a *Magyarország 1514-ben* egy bonyolult időkezelésű, érdekes és figyelemre méltó alkotás. A kilencedik részben Northrop Frye elgondolásait segítségül véve a *Magyarország 1514-ben* démonikus regényként mutatom be. És végül az utolsó részben – mintegy újra átgondolva az eddigiekben felmerült kérdéseket, szempontokat, a regény hitelességének problematikájáról beszélek. Zárásul hadd tegyem hozzá, hogy az elemzés háttérében bizonyára végig ott húzódnak a mikrohistoria elgondolásai és szemlélete, amennyiben valahol mindvégig a regény mindaddig kellően nem hangsúlyozott hétköznapiságát próbálom érzékeltetni: bemutatom, hogy a regény pontosan a nagy történelmi elbeszélésekkel szemben helyezkedik el, nem a nagy hősök hallatlan tetteit adja elő, mintsem számtalan kisszerű szereplőt vonultatva fel (hovatovább nem egyszer őket helyezve a nagy események indítékául), illetve szándékoltan bárkivel megtörténhető eseményt mesélve el, éppen hogy minél hitelesebbnek hasson – egy átfogó és szinte a végletekig aprólékos képet nyújt a parasztháború Magyarországról.

A kutatás és a megírás során a – mondjuk így: reményeink szerint – majdani Eötvös-kritikai kiadás számára előkészítő, alapozó munkálatokat is végeztem. Egyrészt feltétlen ilyen munkaként kell tekinteni azt, hogy mindhárom regény elemzése során kitérek az egyes szövegek első megjelenésének körülményeire. Másrészt mindenképpen ilyen munka a második regény, az először 1845-ben füzetekben, másodszor pedig 1865-ben három kötetben megjelent *A falu jegyzője* első két kiadása szövegének részletes és kimerítő összevetése, hiszen kizárólag így nyílik mód arra, hogy a regény teljes és hiteles szövege megnyugtatóan tisztázásra kerüljön – bár a disszertációnak nem része, de meg kell jegyezni, *A falu jegyzője* 1845-ös szövegét sajtó alá rendeztem, a kísérőtanulmánnyal és fényképekkel ellátott kiadás jelenleg is megtekinthető az interneten a <http://magyar-irodalom.elte.hu/totnes/eotvos> címen. Végezetül pedig ilyen munkaként is tart-

hatjuk azt, hogy a regények recepcióját, összességében bármennyire is – hogy is mondjam csak – nem kifejezetten érdekesítőnek, vagy hálás témának hat, mindvégig kitüntetett figyelemben részesítem, legyen az adott szöveg szerzője neves és kiemelkedő irodalomtörténész vagy egy mára teljességgel elfeledett személy, lett legyen a megjelenés helye egy tanulmánykötet, egy monográfia, vagy egy irodalomtörténeti szempontból nem kifejezetten jelentősnek tartható, teszem azt, gimnáziumi értesítő, vagy politikai (napi)lap.

A PhD értekezés tétjének tehát, azt hiszem, elsősorban azt mondhatnám, sikerül-e az Eötvös-értelmezés megbillent egyensúlyát, amennyire lehet, visszaállítani. Talán még nem késő csakugyan (újra) primer szépirodalmi szövegekként tekinteni ezen regényekre, hisz e nélkül azok egész biztosan nem kerülhetnek vissza az irodalmi köztudatba. Munkám filológiai része magától értetődő módon mintegy az eljövendő Eötvös kritikai kiadás reményében, annak alapozásaként is felfogható. Az elemzések ugyanakkor tágabb recepció-, kritikátörténeti tanulságok levonására is lehetőséget teremtenek: teszem azt, az utóbbi évek kortárs irodalmának prózatörténeti jelentőségű munkái, elsősorban Darvasi László és Márton László történelmi regényei, más fénybe állítják Eötvös József 1847-ben keletkezett történelmi regényét is, s így különösen fontosnak tűnik ezen kortárs regények ismeretében újraolvasni Eötvös regényét, és a történelem elbeszélésekor alkalmazott narratív fogásait. Nem beszélve arról, hogy módszertanilag is jelentős eredmények levonására nyílik mód. Hiszen mindezidáig magyarul aligha akadt arra példa, hogy regények szövegvilágát, időkezelését, cselekmény- és szereplővezetését valaki ennyire részletesen és behatóan kísérelje meg feltárni és bemutatni. Másrészt pedig jelen dolgozatban is – miként Dávidházi Péter írta *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet* című munkája az irodalomtörténetírás nyelvi jel(kép)használatról szóló fejezetében néhányunk sajátosságaként – „a nemzeti tudomány nyelvi örökségénél közvetlenebb tárgyalási stílust” használok, továbbá igyekeztem a megírás során alapjaiban ugyanúgy eljárni, mint ahogy azt *A mítosz és Fanni* címmel megjelent könyvemben tettem, vagyis megpróbáltam – ahogy talán legfontosabb mesterem, Szilágyi Márton fogalmazta meg a könyv fülszövegében – ’legalább akkora figyelmet fordítani a munka tárgyára, mint arra az ér-

telmezői nyelvre, amelyen képes vagyok leírni az érzékelt problémákat.’ Az ökokritika alkalmazásával olyan szempontok kerülnek előtérbe, amik Eötvös kapcsán értelemszerűen még sohasem merültek fel, azonban mindenképp fontosak műveiben; ráadásul ennek az új elméleti irányzatnak a hasznosításával nem csupán más irodalomtörténeti korszakok kutatóinak, de a humánökológia, a környezetvédelem vagy a környezeti nevelés iránt érdeklődő szélesebb közönségnek is hasznos ismereteket nyújtok.

Publikációk

Önálló könyv

1. *A mítosz és Fanni. A Kármán József körüli legendák és a Fanni hagyományait környező mítosz(ok) elemzése. [diskurziválás] 5.0.* deKON-KÖNYVEK 19. Osiris Kiadó – Pompeji Alapítvány, Budapest–Szeged, 2000. 220. p.

Kritika:

1. Borbély Szilárd: Ex Libris. *Élet és Irodalom*, 2001/38. szám.
2. Bódi Katalin: Devescovi Balázs, *A mítosz és Fanni: A Kármán József körüli legendák és a Fanni hagyományait környező mítosz(ok) elemzése. [diskurziválás] 5.0* Avagy: hogyan olvassuk újra a *Fanni hagyományait*val irodalomtörténetírásunkat? *Irodalomtörténet*, 2002/1.

Tanulmány

1. A gyalogfenyőről [újramese]. *Pompeji*, 1996/2. 198-213. p.
2. A falu jegyzője mondatairól – középpontosítás –. *Szöveghatárok feloldódása. Új Holnap különszám*, 1997. 46-64. p.
3. „A falu jegyzője” mondatairól (jellemeiről, cselekményeiről, etc.), középpontosítás. *Pompeji*, 1997/2-3. 212-244. p.
4. A mítosz és Fanni [diskurziválás]. *Palimpszeszt*, 10. szám. 1998. URL: <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>.
5. HB – újraolvasnij II. –. *Szépliteraturai Ajándék*, 1999/2-3.
6. Mit lehet tudni A falu jegyzője első két kiadásáról, és mi következik ezekből az irányregényre nézvést? *Irodalomtörténet*, 2002/2. 219-231. p.
7. A’ Rom, a’ Khaos és a’ Matrix. In *A Rom*. deKON-KÖNYVEK 26. Szerkesztette Füzi Izabella – Odorics Ferenc. Gondolat Kiadói Kör – Pompeji, Budapest – Szeged, 2003. 117-132. p.
8. Kísértetek A’ vadászlakban. In *klasszikus – magyar – irodalom – történet. tanulmányok*. Szerkesztették Dajkó Pál, Labádi Gergely. Tiszatáj könyvek, Szeged, 2003. 361-382. p.
9. Történettudomány versus szépirodalom. A Magyarország 1514-ben mint történelmi re-gény. *Irodalomtörténet*, 2004/4. 454-484. p.

Kritika, cikk, recenzió

1. Ady Endre: :Csokonai Vitéz Mihály. – bog –. *Sulinet*, 2000. URL: <http://www.sulinet.hu/tart/ncikk/ad/0/1489/debaadye.htm>
2. A falu jegyzője tájzsemlélete. (gyűjtögetés). *Cédrus*, 2001/április. 3-6. p.
3. Bodor Béla: *Régi magyar regénytükkör*. BUKSZ, 2001. Tél. 389-392. p.
4. A Schumacher College. 1-2. *Napút*, 2002/3. 55-58. p., 2002/4. 53-57. p.
5. Fanni természetessége. *Módszertani Lapok. Magyar*. 2002. 3-4. 28-33. p.

Konferencián való előadás

1. *A' Rom, a' Khaos és a' Matrix*. Vörösmarty Mihály: *A Rom*. ~~DekomFERENCIA-VIII~~. Szeged, Mojo 2001. április 26-27.
2. Az ökokritika hasznáról és káráról. Környezet-Kultúra-Anyanyelv Konferencia. Budapest, 2002. január 18.
3. „Et in Arcadia ego” (A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése). Kerekasztal-beszélgetés: A történelmi regény a 19. századi magyar irodalomban. (Bényei Péter, Devescovi Balázs, Hites Sándor, Imre László, Szilágyi Márton). Debrecen, 2005. január 26–28.

Szövegkiadás

Munkacsoportokban közreműködőként

1. József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923–1930*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
2. József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923–1937*. Gépeskönyv, Budapest, 1999. URL: <http://magyar-irodalom.elte.hu>
3. Jósika Miklós: *Brüsszeli levelek*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1999.
4. Jósika Miklós: *Brüsszeli levelek és más írások*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2000.

Önállóan

1. Németh Gábor: *A Semmi Könyvéből*. Gépeskönyv–ELTE BTK Bölcsészettudományi Informatika Önálló Program, Budapest, 2000. URL: <http://magyar-irodalom.elte.hu/totnes/sk>
2. Eötvös József: *A' falu' jegyzője*. Gépeskönyv, 2003. URL: <http://magyar-irodalom.elte.hu/totnes/eotvos>